

Kurta József

Kolozsvár

Tofeus Mihály (1624–1684)

Mihály Tofeus (1624–1684). Abstract

Bishop Mihály Tofeus was a good organiser and politician with a vast correspondence. Alongside the round of duties pertaining to his role of bishop, Tofeus did not spend time by noting down the sermons he held during his active life as a minister. Due to this, his main contribution to biblical scholarship is represented by his published *Sermons on the Psalms*, which bear witness that he paid close attention to both ecclesiastical and socio-political issues. He managed to create a particular concept to offer a solution to these problems. This approach encompassed and integrated both the theological and spiritual trends of the time.

Keywords: Mihály Tofeus, homiletics, sermons on the Psalms, ecclesiastical and socio-political problems in the 17th century Transylvania.

Tofeus Mihály az erdélyi fejedelmi udvarban 1679. május 30-tól 1682. május 12-ig a Zsoltárok könyve alapján prédikált.¹ A jeles európai egyetemeket megjárt püspök teológiai nézeteit jelentősen befolyásolták azok a változások, melyek közel négy évtizedes lelkészi, teológusi tevékenysége idején következtek be az európai, és szinte azonnali recepcióval az erdélyi református egyházban. Ezek a hatások nyomon követhetők a zsoltárokról írt prédikációiban is, és bár más bibliai könyvek alapján elmondott prédikációinak kéziratban maradt kötetei mind elkallódtak, teológiai szempontból ebből az egy kötetből is kétségtelenné válik, hogy a korszellem az igehirdetői hivatás mércéje mellett másodlagos volt Tofeus számára.

Tofeus teológiai és szellemi irányvonalait lelkészi és püspöki munkássága, de főleg a nyomtatásban is megjelent prédikációi alapján több tanulmány is tárgyalta.² Ezek részletesen kitérnek életére, tanulmányaira, lelkészi és püspöki szolgálatára, levelezésére, és természetesen főművére, a zsoltárkommentárra is. Ezeknek a tanulmányoknak eredményein túl itt Tofeus Mihály igehirdetéseinek csak néhány olyan összefüggését tárgyalom, amelyeket az említett tanulmányok és forrásaik nem vettek figyelembe.

¹ Tofeus Mihály: *A' Szent Soltarok Resolutioja, Es azoknak az Erdelyi Fejedelmi Evangelica Reformata, udvari szent ecclesiara, lelek es igazsag szerint valo szabasa*. Ki-nyomtatattott, a' Fejedelmi Méltóságok parancsolattya-bul s' költségével. Kolozsvár 1683. – RMK I. 1302.

² Koncz József: Tofeus Mihály, erdélyi evang. református püspök élete. In: *Protestáns Közöny* 1893, 366–367., 374–375., 382–383., 390–391., 398–399., 406–408., 416–417., 424–426., 431–432.; Juhász István: Erdélyi református zsoltárprédikációk a XVII–XVIII. század fordulóján. In: uő: *Hitvallás és türelem*. Kolozsvár 1996, 81–91.; Katona Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. (A zsoltárrezolúciók elemzése.) In: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest 1987; Gyóri L. János: Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoltármagyarázataiban. In: *Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*. – *Studia Litteraria*: XXV/III. Debrecen 1991, 79–90.; Herepei János: Tofeus Mihály. In: *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainkhoz*. II. Szeged–Budapest 1972, 75–82.

Tofeus zsoldármagyarázatának „környezetei”

A történelmi környezet

A történelmi és a teológiai környezet szoros összefüggését figyelhetjük meg Tofeus zsoldárprédikációiban, amire a kor sajátosságain túl a prédikációk elhangzásának körülményei is hatással voltak. 1665-től udvari lelkészként, és 1679-től püspökként olyan hallgatóság előtt prédikált, amely számára igehirdetéseiben nemcsak a lelki táplálékot kínálta, hanem a napi politikai élet szabályait is. A fejedelmi udvarban hétköznap egyszer, vasárnaponta két alkalommal hirdetett ígét. A hallgatóság mindenkori emberi gyarlóságát számításon kívül hagyva

„[...] ez a tény legfelső szinten biztosította, hogy az erdélyi politika és államigazgatás, meg az egyházkormányzat valóban a református keresztyén hitelveknek megfelelően folyék. Tofeus ugyanis a fejedelem és az udvar előtt tartott prédikációiban sokszor magyarázta úgy a Szentírást, hogy az aktuálpolitikai töltést is kapott, eligazítást jelentett, így az udvari lelkipásztor-püspök erkölcsi elveket vihetett be az igehirdetése révén a felső szintű politikai döntésekbe s egyúttal az egész erdélyi közéletbe.”³

Valójában Tofeus még a zsoldármagyarázatokban is panaszkodott, hogy a fejedelmi házaspáron kívül kevesen hallgatják alázattal és figyelemmel Isten Igéjét, a főurak az istentisztelet alatt gyakran szundítanak vagy hivatali irataikat olvasgatják.⁴ Általános volt a főúri udvarok istentiszteleti életében a rendszertelenség és az abból fakadó renyhe kegyesség-gyakorlás. A kortárs Nagyari József megfogalmazásában:

„Az városokban azért, mikor meghallja az ember a harangszót, mindjárt felbuzdul, mehent a Templomot meglátja, annál inkább felbuzdul. Udvarokban soha nincs bizonyos helye a Cultusnak, helye, ideje örökké változik, azzal együtt az embernek indulatja is, buzgósa is.”⁵

Azonban ez nem kisebbitte a feladatot, amely érvényes volt mindazoknak az udvari lelkészeknek az esetében, akik a politikai elit körében szolgáltak.⁶

A teológiai környezet

A Tofeust körülvevő szellemi légkör meglehetősen telített volt a 17. század második felében. Várad diáksága után 1646-tól a franekeri, utrechti, harderwijki, majd a leideni egyetemek hallgatójaként közvetlen szemlélője lehetett a század jelentős teológiai vitáinak.⁷ 1649 júliusában szerzett doktori oklevelet a leideni egyetemen.⁸ Történelemszemléletét Váradon a Comenius-t fordító, Voetiussal levelező Szilágyi Benjámín

³ Sipos Gábor: Apafi – Bethlen – Wesselényi. In: Bálint Ágnes (szerk.): *A különbözőség ajándéka*. Kolozsvár 1999, 192.

⁴ Tofeus Mihály: *i. m.* 784–785., 797–798.

⁵ Győri L. János: *i. m.* 22.

⁶ Egy korábbi és egy későbbi példa erre Keresztúri Bíró Pál a Rákócziak udvarában, és Nagyari József, Tofeus veje, apósa közvetlen utódként. Vö. Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*. Sárospatak 2001, 105–111.; Győri L. János (szerk.): *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*. Debrecen 2002, 17–40.

⁷ Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992, 1972. tétel.

⁸ De actuali Dei providentia címmel tartott értekezést Arnold Vinnius elnöklete alatt 1649. július 20-án (RMK III. 1727.).

István, majd Utrechtben Voetius, Franekerben Coccejus hatása határozta meg. Teológiai nézeteit pedig az említetteken kívül a protestáns ortodoxiát hirdető tanárok, Hoornbeck, Spanheim és Jacob Trigland formálták.⁹

Katona Géza Tofeusról írt tanulmánya aprólékosan számba veszi a püspök működésében és prédikációiban tetten érhető szellemi irányokat: a történelemszemléletében (is) ható protestáns ortodoxiát, az antikarteziánus és puritán felfogást, az eleve elrendelés tanában való meggyőződést, a coccejanizmust, a „judaizmus”-t, a chilliazmusba hajló prófétizmust.¹⁰ Ez az eszmei sokszínűség nem Tofeus cognitív disszonanciájának az eredménye, hanem arról tanúskodik, hogy egy sajátos teológiai látással rendelkezett, amelyben már felbomlóban voltak azok az éles határok, amelyek az addigi teológiai nézeteket összeférhetetlennek ítélték.¹¹ Zsoltárprédikációiban a régi és új egészségesen megfért egymás mellett tartalomban és formában egyaránt.

„Zsoltáros” környezet

A 17. században a magyar református egyházban átértékelődött a zsoltárok jelentősége. Ennek egyik indítóoka az 1607-ben kiadott Szenci Molnár Albert által lefordított genfi zsoltárok megjelenése volt.¹² Addig a szórványos strófikus zsoltárparafrázisok és a tónusokra énekelt, antifónával keretezett prózai zsoltárok hangzottak el az istentiszteleten. A Szenci-zsoltárok recepciójának adatait H. Hubert Gabriella összegezte, feldolgozva azokat a vitákat is, amelyek a stófikus zsoltárok éneklése kapcsán jelentkeztek.¹³ Bár a genfi zsoltárok térhódítása lassú és küzdelmes volt, a század utolsó harmadára olyan méretet öltött, hogy Szathmárnémeti Mihály több kiadást megélt zsoltárkommentárjának előszavában már erre az indítékra hivatkozik:

„Hasznosabbnak ítélném most ezt kibocsátani: mivel hogy immár nemcsak a városi, de még a falusi eklézsiákban is a Zsoltárokat éneklék és az előljáró beszédben a könyörgéskor resolvállyák, tudományokat és hasznokat hozván ki belőlük, szép renddel, úgy szállván alá a könyörgésre. Erre nézve indítottam e munkácskának megírására [...]”¹⁴

Stépán Ferenc, tatár fogságot megjárt váradi nemes hagyatéki leltárában szerepelő zsoltároskönyvről – amelyről feltételezhetjük, hogy a Szenci Molnár zsoltároskönyve lehetett –, az inventárium készítője érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy: „Egy Psalterium, melly megh Tatar orszagbanis velle volt.”¹⁵

⁹ Börzsönyi József: *A föderál-teológia jelentkezése a bolland teológiában*. Kézirat. Sárospatak 1997, 27–56.

¹⁰ Katona Géza: *i. m.* 404–424.

¹¹ Az erdélyi, vagy erdélyi kötődésű prédikátorok közül hasonlóan sajátos szintézisreemtő többek között Pósházi János, Keresztúri Bíró Pál, Szathmárnémeti Mihály. Vö. Dienes Dénes: *i. m.* 139–143.; Kolumbán Vilmos József: Szathmárnémeti Mihály prédikációinak jellemzői a Négy evangélisták szerint való Dominica című prédikációskötet alapján. In: *Református Szemle* 2003, 731–732., 741–742.; Csorbai Dávid: Ortodoxia és puritanizmus Szathmárnémeti Mihály Dominicájába. In: *Tanulmányok a régi magyar irodalomról – Studia Litteraria: XXXVI*. Debrecen 1998, 98–120.

¹² Heltai János (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomatványok*. Budapest 2000. [továbbiakban RMNy] 962.

¹³ H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. In: *Historia Litteraria* 17. Budapest 2004, 60–67.; Uő.: Zsoltáreneklési vita a 17. század közepén. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIX. Szeged 2006, 85–96.

¹⁴ Szathmárnémeti Mihály: *Sz. Dávid Psalteriuma*. Kolozsvár 1679.

¹⁵ Monok István (szerk.): *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Adattár 16–17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3. Szeged 1994, 123.

Liturgia, kultusz a prédikációkban

Tofeus zsolnárkomentárjában kevés liturgiai utalást találunk. A kimondottan éneklésre, dicsőítésre buzdító zsolnárok esetében is csak elvétve tesz említést az istentiszteleti életről, akkor is legtöbbször az ideális kultusz eszményét ábrázolja, nem az aktuális állapotokat. A 64. zsolnárt magyarázatában a liturgia, a „formulák” szerepéről és némely izgága, kételkedő újítókról – kiket felismerhetően aztán nem jellemez – így ír:

„Az egész ó Testamentom, abban minden ceremóniák arrul tesznek bizonyosságot, hogy az isteni szolgálatban, formulákkal kell élni. Azt parancsollja Isten Áronnak, hogy a népet áldja meg: Áldgyon meg tégedet az Úr, és őrizzen meg tégedet, &. Num. 6. v. 23. És én meg-áldom őket. Az Úr Vacsorájában; A Kereftségben; Az Esküvésben. Az házások edgybe adásában való formulák, mind ide valók: Sőt ezek a Dávidnak 150 Soltári micsodák egyebek, hanem mind imádságnak isteni szolgálatnak szép formulái. Az ördög sem mondhat ezek ellen semmit is. Nem vétezik hát a keresztyéni Gyülekezet, a’ mikor rendes formulákat tart az isteni szolgálatban. Ebben a Hazában a’ mi zenebonás embereink annyira bé-töltek vala Sz. Lélek ajándékival, hogy mikor imádkoznak vala, azt sem tudják mikor mit beszélnek. Ebben a Hazában, négy Recepta Relligio közül edgyik a miénk; mindedgyik vallás az ő formuláit meg-tartja, meg éri vele, de a mi embereink, mivel igen bé-töltekeztek Szent Lélekkel, nem hogy a formulákat az isteni szolgálatban; de a Prédikációkat is annyira meg unták, hogy nem lehet olly jó, olly szép Prédikáció, hogy febbet ne kívánának.”¹⁶

A 149. zsolnárhoz fűzött magyarázatában (hasonlóan a 99. zsolnárhoz) az egyház, és azon belül a liturgia egységességéről ír:

„A léleknek több requisitumai között, az isteni tisztelet szükségesképpen megkívánnya, a léleknek vidámságát, kébségét, azt pedig úgy hogy abban a Szenteknek egész gyülekezete meg-edgyezzen, vers. 1, 2. Ezekben a Soltárookban, hányszor intetünk hogy énekellyünk, mind itt ebben, mind a többiben, vide Psal. 98.”¹⁷

Ezekből a szórványos utalásokból megállapíthatjuk, hogy Tofeus egyházkormányzati szempontból inkább szem előtt tartotta az egyház egységét, de annak megvalósulását a liturgia terén is óhajtotta.

Egy másik jelentős érv a zsolnárok 17. századi felértékelésére Juhász Istvántól származik, aki évtizedekkel korábban megírt, de csak 1996-ban megjelent tanulmányában feldolgozta a 17–18. század fordulóján megjelent erdélyi zsolnármagyarázatokat.¹⁸ Ő a puritán háttér mellett Erdély politikai változásaival, „Erdély romlásával” hozta kapcsolatba a zsolnárpredikációk népszerűségét. Tanulmányában az 1657-től Erdélyben megjelent zsolnárkomentárokat dolgozta fel szemelvényesen, kiemelve a kegyelemről, Krisztus országáról és az egyházzal szoló részeket.

¹⁶ Tofeus Mihály: *i. m.* 348–349.

¹⁷ Uo. 871. Bár utal a 98. zsolnárra, annak magyarázatában nem tér ki liturgikus vonatkozásokra.

¹⁸ Juhász István: *i. m.* 81–91.

Tofeus igehirdetésének stílusa

A zsoltsárprédikációkat élőbeszéd után jegyezték le, majd ezt a jegyzetet Tofeus revidálta. A lejegyző íródeákok a fejedelmi párnak címzett előszóban így szabódnak:

„[...] mindazáltal meg-kell azt vallanunk, hogy a mi vékony tehetségünk, sem Nagyságtok Méltóságos nevének s kívánságának, sem magunk igyekezetinek mindenekben talám meg nem felelhet: magunk elméjének gyengeségéért-is ugyan, de a mint minden, a ki hallotta, tudgya: annak a nagy ajándékú Isten Emberének, a ki ezeket tanítással ki-adta, nagy elméjének sebessége után hasonlóképpen folyó, Isten oltárának tüzevel illetett nyelvét, úgy itlyük nincsen penna olly, a melly egészben el-érhesse s le-irhassa. Látván mindazáltal e Nagyságtok bölcs Lelki Tanítója-is, hogy az a Nagyságtok akarattya s parancsolattya, hogy ezen Resolutiok csak ki nyomtattassanak, maga akarata ellenére is revidálta. Melly munka minémű légyen nem mi itületünk.”¹⁹

Jegyzetek tehát a zsoltsármagyarázatok, amelyeket Tofeus „maga akarata ellenére” átnézett a nyomtatás előtt.²⁰ Ezekből tehát nem következtethetünk sem előadásmódjára – bár az idézett szövegben említik nagy elméjének sebessége után hasonlóképpen folyó beszédstílusát és Isten oltárának tüzevel illetett nyelvét –, sem az irodalomtörténet divatos elvárásainak nem tudjuk eredményesen megfeleltetni ezeket a szövegeket.²¹

Tofeus retorikája

A kommentár jegyzet-volta még inkább szembeötlővé teszi a beszédek felépítését:

Alkalmatossága a Soltárnak – bevezetés;

Summa – alaptétel;

Tudomány – főtételek;

a) Oka a tudománynak – kifejtés;

b) „A tudományból közönségesen megtanulhatjuk...” – a főtételek gyakorlati alkalmazása, haszna;

c) „A Soltár versei szerint tanuljuk meg ezeket...” – versenkénti alkalmazás

Összevetve a protestáns retorikák szerkezetével, Tofeus prédikációi részben Melanchthon, magyar vonatkozásban pedig Geleji Katona István elveivel egyeztethetők.²² Sajátosságok is megfigyelhetők Tofeus igehirdetésében. Gelejihez hasonlóan, a klasszikus retorikai szabálytól eltérően elhagyta a cáfolat részt, ill. a főtételek kifejtésébe vagy alkalmazásába dolgozta bele. Igehirdetéseiből hiányzik a hagyományos peroratio

¹⁹ Tofeus Mihály: *i. m.* A₂.

²⁰ A kötet szerkesztése azt bizonyítja, hogy Tofeus a nyomtatásra szánt szöveget alaposan átnézte. Erre utal az első zsoltsár magyarázata elé illesztett általánosabb rész a Zsoltsárok könyvéről, amelyben az 1478-as, Menardus-féle Vulgata-kiadás latin zsoltsár-feliratait közölte, másfél oldalon. Ezt nyilvánvalóan nem olvasta fel a gyülekezetnek, csak a szerkesztés során került bele a kötetbe. Vö. Tofeus Mihály: *i. m.* A_r – A₂ v.

²¹ Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. In: *Historia Litteraria* 5. Budapest 1998, 37–113.

²² Gál Lajos: *Geleji Katona István igehirdetése*. Debrecen 1939, 78.; Buzogány Dezső: *A Krisztuson tájékozódó tudomány*. A Septem Artes Liberales. <http://www.proteo.hu/index.php?oldal=7artes> (Megnyitás időpontja: 2011. június 16.)

vagy conclusio névvel illetett befejezés. Helyette az usus, a haszon az ortodox gyakorlathoz hasonlóan oktató, feddő és intő részekre oszlik, és az intő résszel zárja a prédikációt.

Tofeus Bibliája

A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában 2326-os jelzet alatt található egyik kolligátum kötet Tofeus Mihály református püspök tulajdona volt. A kolligátum három többnyelvű Szentírást és egy újszövetségi kommentárt tartalmaz.²³ Az utolsó kötete egy Pagnini-féle interlineáris héber-latin Ószövetség.²⁴ Nagy reményeket fűztünk hozzá, hogy az újszövetségi kötetekhez hasonlóan ebben a kötetben is előfordulnak Tofeus egyes bibliai könyvekhez írt széljegyzetei, azonban sem a Zsoltárok esetében, sem más könyvek margóján nem találtunk bejegyzéseket. Tofeus könyveinek halála után fennmaradt jegyzéke nem említi a kolligátum egyetlen művét sem, sem pedig magát a kolligátumot.²⁵ A kolligátumon kívül még egy tucat Biblia szerepel a jegyzékben, ezek kivétel nélkül idegen nyelvű kiadások, ezek hollétéről egyelőre nem tud a könyvtártudomány.

A prédikációk textusaként rövidített szövegincipittel idézett zsoltárok alapján nem állapítható meg, hogy Tofeus milyen Bibliát használt. Ezek ugyanis legtöbb esetben csak parafrázisok, vagy csak részletek az idézett szövegből. Koncz József szerint Tofeus prédikációi elején egy egész részt olvasott fel a Szentírásból, röviden összefoglalta annak lényegét, summáját, majd annak célja szerint tanítást tett.²⁶ Azonban a korabeli gyakorlat szerint a lelkész sok esetben az eredeti szöveget ex tempore olvasta és fordította magyarra a szószéken, még akkor is, ha bizonyítottan volt magyar nyelvű Bibliája. Ehhez viszont szüksége volt a szövegben való nagyfokú jártasságra, amit Tofeus esetében jogosan feltételezünk.

Azonban a kolligátumban szereplő bejegyzések arra engednek következtetni, hogy ezek a Bibliák inkább az írásmagyarázatban és a szószéki szolgálatra való felkészülésben voltak fontosak Tofeus számára. Barna tintával írt bejegyzéseinek zöme a kötet egybekötése előtt keletkezett. 1673-ban a könyvkötő az egybefűzött kötetet körülvágta, ekkor a lapszélre írt jegyzetek nagy részéből levágott, így ezek közül sok nem értelmezhető. A jegyzetek alapján megállapítható, hogy Tofeus az akkor még különálló köteteket nem használta következetes párhuzamban az ige hirdetésekre való felkészüléskor. A fontosabbnak ítélt gondolatokat aláhúzta, sok esetben kommentálta, más magyarázatokkal vetette egybe. Hivatkozást találunk tudós humanisták és reformátorok munkáira, Tofeus néha a művek oldalszámát is bejegyzi. Találkozunk Erasmus, a genfi rektorságából túlságosan szabad nézetei miatt elbocsátott Sebastian Castellio, Calvin és

²³ Kurta József: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről. Tofeus Mihály kolligátuma. In: *Református Szemle* 2002, 444–447.

²⁴ Biblia Hebraica. Eorundem Latina interpretatio Xantis Pagnini Lucensis, Recenter Benedicti Montani Hispal[ensis] & quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime expensa. Accesserunt & huic editioni Libri Graece scripti, qui vocantur Apocryphi; cum interlineari interpretatione latina ex Bibliis Complutensibus petita. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini. 1584. folio, ff. [10]+183+283+84+203.

²⁵ Adattár 16/3. 89–97.

²⁶ Koncz József: *i. m.* 432. Vö. Bod Péter: *Smirnai Szent Policarpus*. h. n., é. n. 112.

Joachim Camerari nevével. Többször említi a neves bázeli hebraista, Johann Buxtorf műveit, melyek közül egy a könyvtárban is megvolt.²⁷

Hasonlóképpen kevés bejegyzés szerepel a két Montanus-féle Szentírásban, ezek közül csak az ószövetségi rész előszavához írt Tofeus néhány megjegyzést.

Máté evangéliumának interlineáris görög és latin szövegéről feltételezhetjük, hogy eszközül szolgált ahhoz a kéziratban maradt evangélium-magyarázathoz, amit Bod Péter is megemlít.²⁸ Egyes oldalakon a nyomtatott széljegyzetek mellett Tofeus átlag 10–12 bibliai helyet is idéz, egy esetben a szómagyarázatok mellé jegyezte Bèza véleményét is. A bejegyzések alapján megállapíthatjuk, hogy Tofeus kiváló bibliaismerettel rendelkezett. Nemcsak különböző bibliakiadásokat vetett egybe (pl. az ApCsel 22,20 esetében Plantin szövegét egy azonosíthatatlan genfi kiadásával), hanem a marginálisok hibásan idézett bibliai helyeit is kijavította egyes helyeken. Gyakorik a jegyzeteiben a héber és görög szavak magyarázatai, sűrűn idézi a vonatkozó és párhuzamos igehelyeket. Bèzának az Újszövetség szövege elé írt előszavában előforduló vitás kérdésekben polémikus éllel fogalmazza meg a véleményét. Így kerül például a szövegben aláhúzott „virulentus Apostata” szavak mellé a félig kikapart „ilyen Pázmány” bejegyzés. Bèza Mt 19,26-hoz írt magyarázataról tömören fogalmazza meg eltérő véleményét: „boldonság!”

Összefoglalás

Tofeus a püspöki teendők mellett vélhetőleg nem szánt időt arra, hogy lelkészi szolgálatának megfogalmazott igehirdetéseit lejegyezze. Szervezett, politizált, kiterjedt levelezést folytatott, ezért tevékenységének ma is egyetlen kézzelfogható eredménye a fejedelmi nyomásra kiadott zsoltármagyarázata. Mind szolgálata, mind a zsoltárok alapján elmondott prédikációi arról tanúskodnak, hogy korának közegyházi és társadalmi-politikai gondjait szem előtt tartotta, megoldásukra pedig egy sajátos, a kor teológiai és szellemi áramlataiból bölcsen integráló szellemiséget alakított ki. Ha elkallódott vagy lappangó egyéb prédikáció-kéziratai előkerülnének, vélhetőleg akkor sem sokat változna a róla kialakult kép.

Felhasznált irodalom

- Biblia Hebraica. Eorundem Latina interpretatio Xantis Pagnini Lucensis, Recenter Benedicti Montani Hispal[ensis] & quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime expensa. Accesserunt & huic editioni Libri Graece scripti, qui vocantur Apocryphi; cum interlineari interpretatione latina ex Bibliis Complutensibus petita. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini. 1584.
- Bod Péter: *Smirnai Szent Policarpus*. h. n., é. n.
- Börzsönyi József: *A föderál-teológia jelentkezése a holland teológiában*. Kézirat. Sárospatak 1997.
- Buzogány Dezső: *A Krisztuson tájékozódó tudomány*. A Septem Artes Liberales. <http://www.proteo.hu/index.php?oldal=7artes> (Megnyitás időpontja: 2011. június 16.)
- Csorbai Dávid: Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájába. In: *Studia Litteraria*, Tomus XXXVI. Debrecen 1998, 98–120.
- Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál* (1594?–1655). Sárospatak 2001.
- Gál Lajos: *Geleji Katona István igehirdetése*. Debrecen 1939.

²⁷ 306. tételként: Biblia majora Buxtorfii. In: *Adattár* 16/3. 96.

²⁸ Bod Péter: *i. m.* 113.

- Győri L. János: Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsolttármagyarázataiban. In: *Studia Litteraria: XXVIII*. Debrecen, 1991, 79–90.
- Győri L. János (szerk.): *Nagyari József tábortéri prédikációi (1681–1683)*. Debrecen 2002.
- Heltai János (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Budapest 2000.
- Herepei János: Tofeus Mihály. In: *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainkhoz*. II. Szeged–Budapest 1972, 75–82.
- H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. In: *Historia Litteraria 17*. Budapest 2004, 60–67.;
- H. Hubert Gabriella: Zsolttáréneklési vita a 17. század közepén. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIX. Szeged 2006, 85–96.
- Juhász István: Erdélyi református zsolttárprédikációk a XVII–XVIII. század fordulóján. In: *uő: Hitvallás és türelem*. Kolozsvár 1996, 81–91.
- Katona Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. (A zsolttárrezolúciók elemzése.) In: *Varjas Béla (szerk.): Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest 1987.
- Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. In: *Historia Litteraria 5*. Budapest 1998, 37–113.
- Kolumbán Vilmos József: Szathmárnémeti Mihály prédikációinak jellemzői a Négy evangélisták szerint való Dominica című prédikációskötet alapján. In: *Református Szemle* 2003, 718–743.
- Koncz József: Tofeus Mihály, erdélyi evang. református püspök élete. In: *Protestáns Közöny* 1893, 366–367., 374–375., 382–383., 390–391., 398–399., 406–408., 416–417., 424–426., 431–432.
- Kurta József: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről. Tofeus Mihály kolligátuma. In: *Református Szemle* 2002, 444–447.
- Monok István (szerk.): *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Adattár 16–17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3. Szeged 1994.
- Sipos Gábor: Apafi – Bethlen – Wesselényi. In: *Bálint Ágnes (szerk.): A különbözőség ajándéka*. Kolozsvár 1999, 185–212.
- Szabó Miklós-Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992.
- Szathmárnémeti Mihály: *Sz. Dávid Psalteriuma*. Kolozsvár 1679.
- Tofeus Mihály: *A' Szent Soltarok Resolutioja, Es azoknak az Erdelyi Fejedelmi Evangelica Reformata, udvari szent ecclesiara, lelek es igazság szerint valo szabasa*. Ki-nyomtatott, a' Fejedelmi Méltóságok parancsolattjából s' költségével. Kolozsvár 1683. – RMK I. 1302.